

Структурно-функціональна модель рефлексивного досвіду особистості

О. В. Савченко

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Україна
Corresponding author. E-mail: savchenko.elena.v@gmail.com

Paper received 20.04.2016; Accepted for publication 01.04.2016.

Анотація. Рефлексивний досвід особистості розглядається як відкрита динамічна система, що поєднує три структурні компоненти (рефлексивний потенціал, рефлексивну компетентність та процесуальні складові), які функціонують на трьох рівнях організації: когнітивному, метакогнітивному та особистісному. У статті доведено, що ці складові є незалежними внутрішніми умовами, що забезпечують ефективне функціонування системи рефлексивного досвіду. Автор висвічує значущу роль рефлексивної компетентності у функціонуванні рефлексивного досвіду на метакогнітивному та особистісному рівнях організації.

Ключові слова: рефлексивний досвід, рефлексивний потенціал, рефлексивні ресурси, рефлексивна компетентність, рефлексивна активність.

Вступ. Сучасний переломний етап соціального розвитку України ставить перед особистістю складні завдання: швидко адаптуватися до швидкозмінних умов, підтримувати власну працездатність та психічне здоров'я, ефективно відновлювати ресурси та конструювати нові засоби самореалізації. Вирішенню визначених завдань сприяє розвиток рефлексивності як загальної здатності особистості вставати в позицію «спостерігача» по відношенню до власної діяльності з метою переосмислення свого особистісного досвіду, будівництва перспектив на майбутнє. Завдяки появі цієї здатності у людини з'являється «внутрішнє життя», яке, на думку В. І. Слободчикова та Є. І. Ісаєва, дозволяє їй вивільнитися від впливу власних потягів, зайняти по відношенню до оточуючого світу позицію «над», відчувати себе «суб'єктом (господарем, керівником, автором) свого життя» [5, с. 20].

Рефлексивність як здатність особистості формується та розвивається на підставі дозрівання певних психофізіологічних можливостей мозку в процесі набуття рефлексивного досвіду та виражається в готовності особистості сприймати, аналізувати та регулювати перебіг власних психічних функцій. У процесі постановки та розв'язання рефлексивних задач у особистості формується узагальнене вміння організувати свою внутрішню діяльність, яке переходить у статус властивості особистості. Розвиток рефлексивності ми пов'язуємо з процесом набуття рефлексивного досвіду, який поширюється в процесі розв'язання рефлексивних задач.

Короткий огляд публікацій за темою. Питання важливості дослідження рефлексивного досвіду підіймалось в роботах педагогічного (О. І. Герасимова, В. О. Мартиненко, М. Ю. Прокоф'єва, О. Я. Савченко та ін.) та психологічного (А. М. Веремчук, Є. І. Ісаєв, Л. Д. Заграй, З. С. Карпенко, М. В. Савчин, В. І. Слободчиков та ін.) напрямів. Так, В. І. Слободчиков показав, що рефлексивний досвід – важлива умова становлення особистості як суб'єкта саморозвитку. Л. Д. Заграй висвітила роль рефлексивного досвіду в долатті егоцентризму, моделюванні власної ідентичності особистості. Рефлексивний досвід, на думку дослідниці, є тим фактором, що сприяє формуванню загальної картини життя, конструюванню образів «Я» [1]. М. В. Савчин запропонував розглядати рефлексивний досвід як важливу складову духовно-особистісного досвіду, однією з задач якого є побудова

адекватних очікувань щодо майбутнього (визначення того варіанта розвитку подій, який відповідає зовнішнім обставинам та фізичним й матеріальним можливостям людини). «Адекватний прогноз та оцінка своїх ресурсів дозволяє сформувати психологічну готовність до майбутніх подій, організувати діяльність з попередження ймовірних негативних ситуацій» [4, с. 307]. Отже, найчастіше рефлексивний досвід розглядають як умову формування та розвитку особистості, як складову більш високоорганізованих психічних явищ.

Рефлексивний досвід – відкрита динамічна система, яка забезпечує розгортання ментального простору, в межах якого відбувається вирішення поставленої суб'єктом рефлексивної задачі за рахунок розгортання рефлексивного потенціалу особистості, реалізації різних форм рефлексивної активності, актуалізації елементів рефлексивної компетентності.

Ми припустили, що злагоджене функціонування трьох психічних утворень у просторі рефлексивного досвіду забезпечує реалізацію рефлексивності як важливої здатності особистості. Система рефлексивного досвіду включає рефлексивний потенціал особистості, який забезпечує систему ресурсами та інформацією, різні форми рефлексивної активності як різновиду внутрішньої активності суб'єкта, що здійснює реалізацію рефлексивності в процесуальному аспекті, та рефлексивну компетентність, що виконує функцію управління рефлексивними проявами. Рефлексивний досвід є тим простором, в якому визначаються рефлексивні задачі та організовується процес пошуку їх вирішення за рахунок актуалізації специфічних утворень, які мобілізують необхідні рефлексивні ресурси, організують певні форми активності як процесуальні феномени, фіксують здобуті результати, що асимілюються в єдину структуру як сформовані елементи, поширюючи у такий спосіб рефлексивний досвід особистості.

Рефлексивний потенціал – система індивідуально-психологічних властивостей особистості, що забезпечує її здатність зберігати стабільність рефлексивної активності на тлі тисків і мінливих зовнішніх умов завдяки наявності стійких внутрішніх критеріїв та орієнтирів власної життєдіяльності. Рефлексивний потенціал є однією з форм прояву загального потенціалу особистості. Процесуальні складові рефлексивного досвіду – форми внутрішньої активності суб'єкта, що розкривають взаємозв'язок власного «Я» особистості та зовнішньої реальності в ході пізнавальної або

практичної діяльності. Рефлексивна компетентність – інтегративне особистісне утворення, що формується в ході набуття суб'єктом рефлексивного досвіду, поєднуючи специфічні для даної форми активності психічні утворення, функціонування яких координує діяльність інших компонентів досвіду, забезпечує високий рівень продуктивності різних форм рефлексивної активності.

Мета роботи – дослідити характер організації рефлексивного досвіду на трьох рівнях його функціонування (когнітивному, метакогнітивному, особистісному).

Матеріали та методи. У залежності від типу рефлексивної задачі (внутрішня умова) та рівня складності проблеми, що вирішує суб'єкт в основній діяльності (зовнішня умова), активізуються складові рефлексивного досвіду різних рівнів організації. Ми припустили, що рефлексивний досвід може функціонувати на трьох рівнях: когнітивному, метакогнітивному та особистісному.

На когнітивному рівні функціонування рефлексивного досвіду ми визначили чотири складові рефлексивної компетентності, які входять до складу чотирьох її компонентів, а саме: систему знань суб'єкта про рефлексивність та різні форми рефлексивної активності (інформаційний компонент), систему когнітивних рефлексивних умінь (інструментальний), систему критеріїв оцінювання власної рефлексивної активності (оцінно-мотиваційний), систему стратегій розв'язування рефлексивних задач (поведінковий). Рівень сформованості даних елементів визначався за стандартизованими методиками та процедурами, представленими в авторській програмі дослідження рефлексивної компетентності [3]. Серед ресурсів, що входять до складу рефлексивного потенціалу та забезпечують рефлексивну активність на даному рівні, ми визначили схематизми мислення (структурні складові потенціалу), інтелектуальні операції (операціональні), інтелектуальні емоційні переживання (мотиваційні), рефлексивні процедури (поведінкові). Рівень сформованості та особливості їх функціонування визначались за наступними методиками: «Методика діагностики стильових параметрів навчання» А. Соломона, Р. Фелдера; методики «Складні аналогії» та «Встановлення закономірностей» Б. Л. Покровського; процедура суб'єктивного шкалування (метод абсолютних оцінок) та авторська методика «Процедури розумової активності» відповідно. Застосування методу змістовно-смыслового аналізу функцій мовленнєвих висловлювань в процесі дискурсивного розв'язання задач (С. Ю. Степанова, І. М. Семенова, В. К. Зарецького) дозволило встановити представленість рефлексивних актів (фіксації, дистанціювання, об'єктивації, реконструкції, осмислення, антиципації, оцінки та усвідомлення) в рефлексивній активності за змістовними (текст, рішення, уявлення, операція, інтенція, схема, модель та засіб) та смисловими (установка, фіксація, запитання, оцінка, припущення та ствердження) категоріями аналізу [2].

Основними структурними елементами рефлексивної компетентності на **метакогнітивному рівні** функціонування рефлексивного досвіду ми вважаємо: метакогнітивну поінформованість суб'єкта стосовно власної рефлексивної активності (інформаційний ком-

понент); систему метакогнітивних рефлексивних умінь (інструментальний); систему здібностей суб'єкта до прогнозування подій власної життєдіяльності (оцінно-мотиваційний); рефлексивність як когнітивно-стильову властивість особистості (поведінковий). Рівень сформованості даних елементів визначався за стандартизованими методиками та процедурами, представленими в авторській програмі дослідження рефлексивної компетентності [3]. Серед ресурсів, що входять до складу рефлексивного потенціалу, ми визначили систему метакогнітивних знань (структурні складові потенціалу), метакогнітивні операції (операціональні), метакогнітивні переживання (мотиваційні), метакогнітивні стратегії (поведінкові). Рівень сформованості та особливості їх функціонування визначались за наступними методиками: опитувальник «Метакогнітивна включеність у діяльність» Г. Шроу, Р. Деннісона (МАІ); опитувальник Д. Еверсона; процедура суб'єктивного шкалування (метод абсолютних оцінок) та авторська методика «Метакогнітивні стратегії вирішення проблем» відповідно. Застосування методу змістовно-смыслового аналізу функцій мовленнєвих висловлювань в процесі дискурсивного розв'язання задач (С. Ю. Степанова, І. М. Семенова, В. К. Зарецького) дозволило встановити представленість рефлексивних дій (моделювання, рефлексивний аналіз, планування, довільне управління, емоційний контроль, моніторинг, антиципація, оцінка та усвідомлення) в рефлексивній активності за змістовними (текст, рішення, уявлення, операція, інтенція, схема, модель та засіб) та смисловими (мотивування, самооцінка, феноменологізація, кваліфікація, проблематизація, самовизначення) категоріями аналізу [2].

На особистісному рівні функціонування системи рефлексивного досвіду ми виокремили такі структурні елементи рефлексивної компетентності: модель «Я-рефлексуючого» (інформаційний компонент); систему особистісних рефлексивних умінь (інструментальний); систему життєвих завдань особистості на саморозвиток (оцінно-мотиваційний); рефлексивний стиль розв'язування внутрішніх протиріч (поведінковий компонент) [3]. В системі рефлексивних ресурсів ми розглядали загальну «Я-концепцію» особистості (структурна складова потенціалу), смислотвірні та саморегулятивні операції (операціональні), особистісні цінності (мотиваційні), рефлексивні практики (поведінкові). Рівень сформованості та особливості їх функціонування визначались за методикою «Хто Я?» М. Куна та Т. Мак-Партланда, тестом смисложиттєвих орієнтацій Д. О. Леонтєва (модифікація методики «Ціль у житті» Дж. Крамба, Л. Махоліка), опитувальниками «Адаптивні стратегії поведінки» (АСП-1) Н. М. Мельникової та «Стиль саморегуляції поведінки» (ССП-98) В. І. Моросанової, методикою «Дослідження системи життєвих сенсів» (В. Ю. Котлякова в модифікації О. В. Савченко) та авторською методикою «Рефлексивні практики» відповідно. Застосування методу дослідження автонаративів за визначеними в процесі наративного аналізу категоріями дозволило встановити представленість певних рефлексивних процесів як складових рефлексивної діяльності (моделювання, самодистанціювання, самодослідження, самоосмислення, саморозуміння, самовиз-

начення позиції, переосмислення, самопроекування, самоздійснення, оцінка, антиципація, усвідомлення). Нами були виокремлені 41 параметр оцінки нарративу, які дозволили оцінити такі ознаки: 1) загальні характеристики нарративу як тексту; 2) характер персонажів; 3) авторську позицію щодо проблемно-конфліктної ситуації та відношення до себе як до учасника; 4) форму зображення проблемно-конфліктної ситуації; 5) особливості розповіді (логічність, наявність протиріч).

В дослідженні прийняли участь 91 студент Херсонського державного університету денної форми навчання, середній вік яких становив 19,5 років. Дослідження проводилось у 2015 році.

Результати та їх обговорення. Застосування процедури однофакторного дисперсійного аналізу дозволяє нам оцінити значущість впливу рівня сформованості одного компонента системи рефлексивного досвіду на характер організації інших складових та усієї системи. Дані, наведені в таблиці 1, свідчать, що рівень сформованості системи рефлексивного досвіду на трьох рівнях організації рефлексивного досвіду залежить від трьох внутрішніх факторів, а саме: від рівня сформованості елементів рефлексивної компетентності, що функціонують на даному рівні, від характеру організації системи рефлексивних ресурсів та від рівня вираженості рефлексивної активності суб'єкта. Результати, отримані за двофакторним дисперсійним аналізом, показали, що рівень сформованості рефлексивної компетентності, системи рефлексивних ресурсів та представленості форм рефлексивної активності є незалежними внутрішніми факторами, які забезпечують певний рівень сформованості системи рефлексивного досвіду. Отже, ми можемо стверджувати, що три складові рефлексивного досвіду є незалежними внутрішніми умовами продуктивного функціонування системи досвіду на всіх трьох рівнях його організації.

На **когнітивному рівні** організації рефлексивного досвіду характер та рівень сформованості системи рефлексивних ресурсів є важливим фактором активізації рефлексивної компетентності. Висока компетентність суб'єкта є наслідком ефективно функціонуючої системи інтелектуальних ресурсів, а отже, роз-

виток інтелектуальних ресурсів можна вважати важливою умовою розвитку елементів компетентності. Додаткові заходи аналізу (застосування процедури множинного регресійного аналізу) дозволили зв'язувати, що чим більше виражені у суб'єкта інтуїтивні та раціональні механізми обробки інформації, мисленеві операції, тим більше розвинутою є його система знань про рефлексію, тим активніше він застосовує рефлексивні стратегії аналізу інформації.

На **метакогнітивному рівні** організації системи рефлексивного досвіду рівень сформованості рефлексивної компетентності є важливим фактором організації системи рефлексивних ресурсів та рефлексивної активності особистості. Елементи рефлексивної компетентності здійснюють мобілізацію операційних та поведінкових ресурсів особистості, які забезпечують мимовільний контроль за процесом перебігу рефлексивної активності. Нами було встановлено, що активізовані операції та стратегії перешкоджають використанню малоефективних прийомів обробки інформації, втраті контролю над перебігом власних думок та переживань. Актуалізація операцій планування, організації моніторингу та інформаційного керування забезпечує оптимальний розподіл уваги суб'єкта між значущими компонентами проблемної ситуації, активне переструктурування моделі проблеми та активізацію процедур контролю над виникаючими перешкодами. Рівень сформованості рефлексивної компетентності ефективно впливає і на організацію складних форм рефлексивної активності. Нами було доведено, що через активізацію установок та повільність та правильність дій, умінь створювати ймовірнісні моделі проблеми, здібності передбачати майбутні наслідки подій життєдіяльності та засобів контролю проявів самокритики суб'єкт активізує рефлексивні дії, пов'язані з побудовою та гнучким реструктуруванням моделей очікуваного результату та процесу розв'язування проблеми.

Дані, наведені в табл. 1, свідчать, що на метакогнітивному рівні організації рефлексивного досвіду і система рефлексивних ресурсів є важливим фактором ефективного функціонування елементів рефлексивної компетентності та організації рефлексивної активнос-

Таблиця 1. Результати однофакторного дисперсійного аналізу

Результативна ознака	Емпіричне значення за критерієм Фішера ($F_{емп.}$)		
	Компетентність	Ресурси	Активність
Когнітивний рівень функціонування рефлексивного досвіду			
Рівень сформованості рефлексивного досвіду	26,2***	28,12***	14,94***
Рівень рефлексивної компетентності	-	3,78*	0,84
Рівень системи рефлексивних ресурсів	1,23	-	0,24
Рівень представленості рефлексивної активності	0,05	0,14	-
Метакогнітивний рівень функціонування рефлексивного досвіду			
Рівень сформованості рефлексивного досвіду	34,6***	47,58***	20,67***
Рівень рефлексивної компетентності	-	7,50**	1,80
Рівень системи рефлексивних ресурсів	8,72**	-	2,14
Рівень представленості рефлексивної активності	3,15*	5,19*	-
Особистісний рівень функціонування рефлексивного досвіду			
Рівень сформованості рефлексивного досвіду	33,3***	3,95*	26,95***
Рівень рефлексивної компетентності	-	1,59	1,72
Рівень системи рефлексивних ресурсів	5,35**	-	1,96
Рівень представленості рефлексивної активності	1,67	2,61	-

Примітка: * - емпіричне значення за критерієм Фішера є значущим при $\alpha \geq 0,95$; ** - значуще при $\alpha \geq 0,99$; *** - значуще при $\alpha \geq 0,999$.

ті. Дані регресійного аналізу дозволили нам визначити, що активізація механізмів мимовільного та довільного контролю сприяє ефективному функціонуванню та розвитку елементів інформаційного, інструментального, оцінно-мотиваційного та поведінкового компонентів рефлексивної компетентності. Чим більше у суб'єкта сформовані метакогнітивні стратегії, пов'язані з активізацією установки на точність, усвідомленість та наполегливість, з ігноруванням власних негативних переживань, тим більше в нього розвинуті метакогнітивні рефлексивні вміння та прогностичні здібності, виражені рефлексивні стильові властивості та рівень самооцінки власних рефлексивних здібностей. Не менш значущий вплив система рефлексивних ресурсів здійснює і на активізацію рефлексивних дій суб'єкта. Було встановлено, що за рахунок активізації установки на внесення корективів у програми поведінки після невдач, система ресурсів забезпечують активізацію рефлексивних дій моделювання, які спрямовують розумову активність суб'єкта на побудову та перетворення моделі процесу розв'язання проблеми. Важливим фактором моделювання репрезентацій на метакогнітивному рівні організації рефлексивного досвіду стає формування уявлень про альтернативні варіанти розвитку подій, активування установки на внесення корективів у існуючі програми дій.

На *особистісному рівні* рефлексивного досвіду елементи рефлексивної компетентності здійснюють активуючий вплив на елементи системи рефлексивних ресурсів (див. табл. 1). Ми з'ясували, що вміння визначати ціль своєї діяльності мобілізує операції саморегуляції, система життєвих завдань на самороз-

виток активізує цінності самопізнання й самовизначення як регулятори активності суб'єкта та інтерпретаційні ресурси, що забезпечують інтеграцію елементів системи досвіду, а сформований деструктивно-рефлексивний стиль розв'язування проблемно-конфліктних ситуацій посилює готовність суб'єкта працювати зі змістом своєї «Я-концепції», використовуючи рефлексивні практики та відсторонюючись від активного контакту з зовнішнім середовищем.

Висновки. Рефлексивна компетентність, рефлексивний потенціал та процесуальні складові – структурні компоненти рефлексивного досвіду особистості, функціонування яких забезпечує реалізацію рефлексивності особистості. Було встановлено, що рівні сформованості цих складових системи є трьома незалежними факторами, які визначають рівень розвитку системи рефлексивного досвіду на когнітивному, метакогнітивному та особистісному рівнях організації. На метакогнітивному рівні рефлексивного досвіду рівень сформованості рефлексивної компетентності є важливим фактором мобілізації системи рефлексивних ресурсів та організації рефлексивної активності особистості, а також рівень сформованості рефлексивних ресурсів – фактор, що визначає характер функціонування елементів рефлексивної компетентності та представленість певних процесуальних складових досвіду. На когнітивному рівні організації значущим фактором є рівень сформованості системи рефлексивних ресурсів, а на особистісному рівні елементи рефлексивної компетентності здійснюють активуючий вплив лише на складові системи рефлексивних ресурсів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заграй Л. Д. Пошук ідентичності у період суспільно-політичної кризи // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія, 2015. Т. 20. Вип. 1 (35). С. 32–39.
2. Найдонов М. І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях. Київ: Міленіум, 2008. 484 с.
3. Савченко О. В. Рефлексивна компетентність: Методи та процедури діагностики : Монографія. Херсон: ПП Вишемирський В. С., 2016. 286 с.
4. Савчин М. Духовно-особистісний досвід педагога як чинник ефективності його професійної діяльності // Гірська школа українських Карпат, 2013. № 8-9. С. 304–308.
5. Слєбодчикова В. І., Ісаєв Е. І. Основы психологической антропологии. Психология человека: введение в психологию субъективности. Учебное пособие. Москва: Школа-Пресс, 1995. 384 с.

REFERENCES

1. Zahray L. D. The search for identity in the period of social transformations // Odesa National university Herald. Series: Psychology, 2015. Vol. 20. Issue 1 (35). P. 32-39.
2. Naydonov M. I. The formation of reflective management in organizations. Kiev: Milenium, 2008. 484 p.
3. Savchenko O. V. The reflective competence: Methods and diagnostic procedures : Monograph. Kherson: PP Vyshemyrskyi V. S., 2016. 286 p.
4. Savchyn M. Mental and personal experience of teacher as a factor of his career performance // The mountain School of Ukrainian Carpathians, 2013. № 8-9. P. 304-308.
5. Slobodchikov V. I., Isaev E. I. Basics of psychological anthropology. The Psychology of Human: Introduction to the psychology of the subjectivity. Textbook. Moscow: Shkola-Press, 1995. 384 p.

The structural-functional model of the personality's reflective experience Savchenko O.

Abstract. The personality's reflective experience is an open dynamic system that combines the three structural components (a reflective potential, a reflective competence and procedural components) and operates at three levels of organization: the cognitive, metacognitive and personal. It is proved that these components are the independent internal conditions that ensure the effective functioning of the system of reflective experience. The author shows a significant role of the reflective competence in the functioning of the reflective experience at the metacognitive and personal levels of its organization.

Keywords: reflective experience, reflective potential, reflective resources, reflective competence, reflective activity.

Структурно-функциональная модель рефлексивного опыта личности

Е. В. Савченко

Аннотация. Рефлексивный опыт личности рассматривается как открытая динамическая система, объединяющая три структурных компонента (рефлексивный потенциал, рефлексивную компетентность и процессуальные составляющие), которые функционируют на трех уровнях организации: когнитивном, метакогнитивном и личностном. В статье доказано, что эти составляющие являются независимыми внутренними условиями, обеспечивающими эффективное функционирование системы рефлексивного опыта. Автор показывает значимую роль рефлексивной компетентности в функционировании рефлексивного опыта на метакогнитивном и личностном уровнях организации.

Ключевые слова: рефлексивный опыт, рефлексивный потенциал, рефлексивные ресурсы, рефлексивная компетентность, рефлексивная активность.